DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2020_14
УДК 347.9:346(477)

В. М. Фесюнін,

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач лабораторії криміналістичних досліджень, в. о. завідувача лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності
ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7458-370X>,
e-mail: fesiunin2001@gmail.com

Е. П. Курдес,

науковий співробітник ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, м. Харків, Україна,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9721-3453>,
e-mail: kyrdes-natalia@ukr.net

Л. В. Свиридова,

кандидат юридичних наук, завідувач лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень
ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6667-2852>,
e-mail: ludmila.sviridova@hniise.gov.ua

ПОНЯТТЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ І МЕЖІ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

Зважаючи на те, що зміст поняття «спеціальні знання» якомога повніше можна розкрити тільки в контексті з елементами процесу доказування у цивільному чи господарському процесі, проаналізовано тлумачення науковцями цього поняття та звернено увагу на окремі позиції фахівців і наведено думку авторів цієї статті щодо нього. Акцентовано, що правові межі застосування спеціальних знань у цивільному та господарському процесі визначено процесуальним законодавством, зорієнтованим на принципи належності, допустимості, достовірності й достатності доказів для розв'язання судом цивільної справи або господарського спору. Зауважено, що вимоги до наведених критеріїв прописано у процесуальному законодавстві та наведено їх розгорнуту характеристику.

Ключові слова: спеціальні знання, цивільний процес, господарський процес, експерт, доказування.

Постановка наукової проблеми. Розв'язання кожної конкретної справи у цивільному та господарському процесах завжди пов'язано з потребою визначення різних за своїм характером фактів. Аналіз судової практики у цивільному та господарському процесах свідчить, що поміж фактів як об'єктів судового дослідження можливі юридичні факти, для визначення яких необхідні спеціальні знання, тобто виникають питання, для розв'язання яких недостатньо професійних правничих знань судді й осіб, які є учасниками справи. У та-

ких випадках цивільним і господарським процесуальним законодавством передбачено залучення до участі у справі експерта, спеціаліста, перекладача, педагога чи іншого фахівця, який має спеціальні знання. Тобто необхідність у залученні фахівців, які мають спеціальні знання, виникає, коли в учасників цивільного чи господарського процесу відсутні власні можливості та знання, доступні методи й технічні засоби пізнання об'єкта такої діяльності, навички застосування таких засобів і методів виявляються недостатніми для ефективного збирання, аналізу, оцінки й використання інформації, визначення конкретних фактів, виявлення прихованих зв'язків, властивостей, ознак досліджуваних об'єктів, виконання інших завдань.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Окремі організаційно-правові аспекти проблем застосування спеціальних знань у цивільному та господарському процесах розглянуто в наукових працях: Л. Є. Ароцкера, Т. В. Аверьянкової, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, В. Г. Гончаренка, Є. В. Додіна, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченка, В. М. Махова, Г. М. Надгорного, А. Я. Паліашвілі, Ю. А. Орлова, О. Р. Росинської, Т. М. Сахнова, М. Я. Сегая, З. М. Соколовського, В. В. Циркаля, О. Р. Шляхова та багатьох інших учених. Наукові дослідження щодо застосування спеціальних знань у судових провадженнях продовжили М. Т. Білуха, С. С. Бичкова, І. І. Брус, Ж. В. Васильєва-Шаламова, А. А. Власов, Л. В. Головченко, В. В. Коваленко, Е. Б. Сімакова-Єфремян, М. К. Треушніков та ін.¹

У дисертаційному дослідженні С. С. Бичкової «Експертиза в цивільному процесі України» наведено результати системного аналізу інституту судової експертизи в цивільному процесі України; визначено стан наукового дослідження правових питань, пов'язаних з провадженням судової експертизи, та з'ясовано місце судової експертизи у системі доказів і доказування². Проте, поза увагою науковця залишилися питання щодо участі спеціаліста у цивільному провадженні.

Дисертацію Ж. В. Васильєвої-Шаламової присвячено комплексному дослідженню проблем використання в цивільному процесі результатів судових експертиз. Вона дослідила сутність спеціальних знань і форми їх використання, які застосовують у цивільному процесі, та визначила процесуально-правову природу судової експертизи, її характерні ознаки, види й місце поміж інших форм застосування спеціальних знань. Науковець

¹ Див., наприклад: Гончаренко В. Г. Научно-технические средства в следственной практике. Київ: Вища школа, 1984. 152 с.; Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій: моногр. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. 208 с.; Махов В. Н. Теория и практика использования знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: автореф. дис. ... д-ра юр. наук. Москва, 1993. 58 с.; Шиканов В. И. Проблема использования специальных знаний и научно-технических новшеств в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... д-ра юр. наук. Москва, 1980. 32 с.; та ін.

² Бичкова С. С. Экспертиза в цивільному процесі України: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2003. 178 с.

з'ясувала підстави та передумови призначення експертиз у цивільному процесі, проаналізувала процесуальний порядок проведення експертиз, а також особливості правового статусу експерта¹. Зважаючи на час захисту дисертації, слід зауважити, що сучасні зміни у процесуальному законодавстві України сформували підґрунтя для подальшого дослідження застосування спеціальних знань у цивільному та господарському провадженнях.

У науковій праці Т. М. Кучер розглянуто співвідношення процесуальних документів, що їх складають такі учасники процесу, як експерт і спеціаліст, з позиції їх значення для здійснення процесу доказування, проаналізовано врегулювання відповідних питань на прикладі законодавства ближнього зарубіжжя². При цьому науковець не мала на меті дослідити ці самі питання щодо господарського процесу.

У статті В. С. Шапіро визначаються проблемні аспекти участі експерта у цивільному процесі, особливості розмежування правового становлення експерта та спеціаліста, зазначається, що ці учасники цивільного процесу мають як спільні, так і відмінні ознаки³.

Розкриттю особливостей застосування спеціальних знань різних галузей у судових провадженнях присвячено також низку наукових праць. Так, В. В. Лісовий узагальнив і систематизував інформацію про застосування спеціальних економічних знань обізнаних осіб у цивільному й господарському процесах та обґрунтував необхідність використовувати не тільки економічну експертизу, а й інші форми спеціальних економічних знань під час розгляду справ у суді⁴.

У науковій праці І. А. Петрової визначено загальні етапи єдиної універсальної процедури провадження судово-товарознавчих експертиз у цивільному судочинстві, на підставі чого визначено основні принципи її проведення у цивільному судочинстві; окреслено загальні вимоги щодо питань, які ставлять експерту; зауважено особливості проведення експертного дослідження та складання висновку експерта; виокремлено ті моменти, які обов'язково необхідно має враховувати суд під час оцінки висновку експерта в розгляді цивільних справ⁵.

¹ Васильєва-Шаламова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03 Київ: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2009. 211 с.

² Кучер Т. М. Співвідношення висновків експерта та спеціаліста як засобів доказування в цивільному процесі: питання теорії та практики//*Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 2 (10). С. 31—40.

³ Шапіро В. С. Проблемні аспекти участі експерта в цивільному процесі//*Правові горизонти*. 2018. № 13(26). С. 24—28.

⁴ Лісовий В. В. Форми і значення використання спеціальних економічних знань в цивільному і господарському процесі//*Вісник ЖДТУ: Економіка, управління, адміністрування*. 2012. № 1 (59). Ч. 2. С. 151—157. URL: <http://ven.ztu.edu.ua/article/view/47540> (дата звернення: 25.05.2020).

⁵ Петрова І. А. Особливості провадження судово-товарознавчих експертиз у цивільному судочинстві//*Scientific Journal «ScienceRise»*. 2016. № 7/1 (24). С. 62—67.

Зауважимо, що згадані напрацювання науковців створили потужне підґрунтя для подальшого розвитку інституту спеціальних знань у цивільному та господарському процесі. Однак, незважаючи на певний теоретичний доробок, визначення цього поняття в юридичній науці до сьогодні залишається не розкритим і дискусійним, насамперед, через різні підходи до його розуміння та відсутність ґрунтовного дослідження цього питання. Із прийняттям нових редакцій Цивільного процесуального (далі — ЦПК), Господарського процесуального (далі — ГПК), Кодексу адміністративного судочинства та Кримінального процесуального кодексів України і внесенням відповідних змін до чинного законодавства, виникли нові правовідносини, що доводить необхідність дослідження теоретично-правових аспектів застосування спеціальних знань у цивільному та господарському провадженні.

Метою статті є дослідження проблемних аспектів щодо тлумачення поняття «спеціальні знання» та визначення критеріїв їх застосування у цивільному й господарському провадженні.

Викладення основного матеріалу дослідження. Зміст поняття «спеціальні знання» якомога повніше можна розкрити тільки в контексті з елементами процесу доказування. Доказування у цивільному та господарському процесі здійснюється на основі законів логіки та за допомогою доказів, якими є фактичні дані, здобуті згідно з вимогами чинного законодавства. Зауважимо, що, використовуючи саме ці дані, суд набуває змоги визначити наявність чи відсутність фактів та обставин, які, з одного боку, потрібно довести в суді, а з іншого — вони обов'язково повинні мати значення для цієї справи. Також фактичними даними вважають такі, на підставі яких суд може визначити наявні чи відсутні обставини (факти), що доводять обґрунтованість вимог і заперечень учасників справи, а також інші обставини, що мають значення для її справедливого розв'язання. Частиною 2 ст. 76 ЦПК та частиною 2 ст. 73 ГПК обумовлено, що ці дані визначають за допомогою таких засобів: письмових, речових та електронних доказів, висновків експертів; свідчень очевидців¹.

Слід зазначити, що спеціальні знання — це категорія, яка охоплює досить широку сукупність знань, із більшістю яких учасники процесу доказування не знайомі навіть поверхнево, не говорячи вже про глибокі знання у різних галузях науки і техніки. Сучасна юридична доктрина пропонує розуміти спеціальні знання як такі, що не є загальновідомими та не мають масового поширення, однак, обмежене коло осіб досконало обізнано щодо них, що й визначає їхню фаховість і професійність. Саме таких обізнаних осіб називають фахівцями, які, маючи спеціальні знання, беруть участь

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (зі змінами та доповненнями)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 40—41, 42. Ст. 492 ; Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII (зі змінами та доповненнями)//*Там само*. 1992. № 6. Ст. 56.

у цивільному чи господарському процесі та набувають різних процесуальних статусів (залежно від потреби конкретного судового провадження), наприклад: експерта, спеціаліста, перекладача тощо.

Зауважимо, що у функціональному аспекті існує розмежування спеціальних знань. З одного боку — це результат навчання у конкретній галузі знання з набуттям спеціальних пізнань і навичок, що у подальшому свідчить про фаховість особи; а з іншого — це спеціальні знання, які визначено процесуальним законом і які можна використовувати тільки в тих формах і межах, що передбачені законодавчо, хоча за своїм змістом вони тотожні першим. Із цього можна дійти висновку, що процесуальному законодавству не цікаво, хто є носієм подібних знань і їх споживачем: воно перетворює такі знання на процесуально-правову категорію. Крім того, процесуальне законодавство визначає як суб'єктів, так і процедури застосування спеціальних знань, коли для кожного випадку їх застосування необхідний і відповідний суб'єкт — обізнана особа, компетентність якої має бути засвідчено, а шляхи її залучення до справи перебувати у межах чинного законодавства.

У цивільному та господарському процесі розв'язання питань щодо можливості застосування спеціальних знань під час проведення передбачених законом дій розв'язують зазвичай кількома способами. В одних випадках застосування спеціальних знань є обов'язковим, в інших — має факультативний характер. Так, для участі у процесуальних і непроцесуальних діях залучають спеціалістів з-поміж: співробітників судово-експертних установ; компетентних працівників контролюючих органів; представників інших практичних, а також наукових і педагогічних колективів, які мають поглиблені знання у своїх галузях діяльності; приватних осіб — експертів та ін. Такі спеціалісти надають допомогу у формі консультацій, порад, рекомендацій, довідкової інформації, участі в підготовці та проведенні слідчих (розшукових) дій шляхом проведення лабораторних досліджень, обстеження підприємств, ділянок території та інших об'єктів і заходів.

Слушною в науці є думка про те, що в окремих випадках учасник судового процесу може самостійно застосовувати будь-які спеціальні знання, за винятком тих випадків, коли він не має певних знань або визнає за необхідне залучити іншого, більш кваліфікованого спеціаліста, чи з міркувань необхідності виконання конкретних процесуальних дій, а також коли законом передбачено залучення конкретних спеціалістів (лікарів, перекладачів, педагогів, психологів тощо) чи проведення судової експертизи¹. Проте, у чинному законодавстві України відсутнє визначення поняття «спеціальні знання». Розгляду, аналізу та визначенню сутності терміна «спеціальні знання» через розкриття його змісту присвячено низку

¹ Галаган В. І. Правові та криміналістичні проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ України): дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.09. Київ, 2003. С. 315.

наукових праць, зокрема дисертаційних досліджень. Тому, з метою з'ясування сутності цього поняття, зупинимося на окремих позиціях науковців докладніше.

Так, Ю. К. Орлов вважає, що спеціальними знаннями є знання, які виходять за межі загальноосвітньої підготовки та життєвого досвіду, які має більш чи менш вузьке коло осіб ¹.

Водночас Е. Б. Сімакова-Єфремян, визначаючи поняття «спеціальні знання», зауважує, що це професійні знання та вміння в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо, які необхідні для розв'язання питань, які виникають під час розслідування та розгляду в суді конкретних справ ².

М. К. Треушников, окреслюючи поняття «спеціальні знання», акцентує увагу на тому, що це ті знання, які перебувають за межами правових знань, загальновідомих узагальнень, що випливають з досвіду людей ³.

Розглядаючи економічні знання як спеціальні, М. Т. Білуха пропонує поділяти їх на знання: з бухгалтерського обліку, що дозволяють відображати усі господарські операції та фінансові результати діяльності суб'єктів господарювання; економічного аналізу, що сприяє не тільки виявленню причинових зв'язків між подіями й умовами, які до них призвели, а й визначенню фактичних обставин їх здійснення; господарського контролю, що забезпечує визначення відхилень, порушень і зловживань завдяки застосуванню сукупності спеціальних способів і методичних прийомів ⁴.

Дослідивши це питання, М. В. Ревака у своєму дисертаційному дослідженні зауважує, що спеціальні знання складають найчастіше цілісну систему наукових знань з її практичною спрямованістю, до складу якої належать порядок і спосіб дослідження, певні спеціальні терміни, зрозумілі тільки для поінформованих у цій галузі осіб, а не окремі уривчасті дані, що мають загальноновживане, загальнозастосовне значення ⁵. Ми погоджуємося з окремими положеннями цієї дефініції у частині того, що спеціальні знання — це певна система, комплекс пов'язаних між собою відомостей, які має конкретна особа — фахівець.

Спеціальні знання, на думку П. Карпечкіна, це результат здобуття інформації у визначеному виді справ, діяльності людини, що являє собою визначені відомості на певному етапі. Однак, надалі дослідник слушно зауважує, що науково-технічний прогрес перебуває у постійному розвитку,

¹ Орлов Ю. К. Производство экспертизы в уголовном процессе: учеб. пособ. Москва: ВЮЗИ, 1982. С. 5—6.

² Сімакова-Єфремян Е. Проблеми судово-експертної діяльності в нормах чинного законодавства України//*Право України*. 2004. № 6. С. 99—102.

³ Треушников М. К. Судебные доказательства: 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Городец, 2005. С. 46.

⁴ Білуха М. Т. Судово-бухгалтерська експертиза: підручник. Київ, 2004. С. 23.

⁵ Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. Харків, 2006. С. 9.

тому фахові знання можуть втрачати свої актуальність і значення, тобто застарівати ¹.

У сенсі певної наукової полеміки із цим визначенням можна розглядати дефініцію, яку наводить В. В. Семенов, адже він категорією «спеціальні знання» називає ті наукові знання, практичні вміння й навички, які не тільки сформовано у процесі професійного навчання особи та набуття досвіду роботи за відповідною спеціальністю, а й неодноразово апробовано цією особою. Такі знання він пропонує використовувати відповідно до процедурних правил процесуального закону для розв'язання його завдань ². Подібне трактування дає змогу вважати В. В. Семенова «традиціоналістом»: представники цієї групи вважають певні наукові категорії досить сталим конгломератом відомостей, що є основою для побудови нових теорій та здобуття знань.

Вивчаючи проблеми застосування спеціальних знань у процесуальному сенсі, В. М. Шерстюк наводить їх загальні й особливі ознаки. За її думкою, до загальних належать знання, які має обмежена кількість фахівців (такі знання не є загальновідомими чи загальнодоступними), ці знання особливі й не охоплюють професійних знань сторони у справі чи судді, тобто професійні знання щодо норм матеріального та процесуального права України ³.

Окремі науковці визначають спеціальні знання як професійні знання й уміння в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо, які необхідні для розв'язання питань, що виникають під час розслідування та розгляді у суді конкретних справ ⁴. Водночас вбачається, що таке формулювання не розкриває сутності поняття спеціальних знань, оскільки сферу застосування останніх не обмежено тільки слідством чи судочинством.

Аналіз цього визначення також породжує певні сумніви в доцільності розмежування спеціальних знань на наукові та практичні, адже практичні й наукові знання взаємозумовлені та взаємозалежні. З одного боку, практичні знання є емпіричною базою для застосування вже сформованих, сталих наукових знань, з іншого — це частина практичних знань, яку було опрацьовано під час проведення наукових досліджень та яка набула наукове обґрунтування, стала складовою нових наукових знань. Причому деякі спеціальні знання можна здобути не в науковій діяльності, а як результат акумулювання багатовікового досвіду практичної діяльності,

¹ Карпечкін П. Щодо меж спеціальних знань при проведенні судової експертизи у господарському процесі//*Вісник прокуратури*. 2010. № 3 (105). С. 117.

² Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання): автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. Київ, 2006. С. 8, 9.

³ Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. Харків, 2007. С. 20.

⁴ Сімакова-Єфремян Е. Зазнач. твір. С. 100 ; Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі: навч.-довід. посіб./уклад. Ю. М. Грошевий, М. Л. Цимбал, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків: Одісей, 2004. С. 6.

наприклад, це може бути знання про особливості технологічних процесів, окремих видів робіт або знання в галузі образотворчого мистецтва, нетрадиційної медицини тощо. Слід також зазначити, що суд у своїй діяльності використовує спеціальні знання не заради наукової цікавості, а задля розв'язання суто практичних цілей і завдань цивільного й господарського судочинства.

Грунтовно вивчивши це питання, В. В. Коваленко у своєму дисертаційному дослідженні зауважує, що до спеціальних знань мають належати не тільки наукові та практичні знання, а й навички за умови, що вони відповідають сучасному рівню розвитку галузей знань (крім знань у галузі права), та зазначає необхідність застосування таких знань під час розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних проваджень, оскільки це сприятиме слідству чи суду в збиранні й дослідженні доказів¹. Крім того, як правильно зазначено в юридичній літературі, правові знання також має професійне вузьке коло фахівців, оскільки ці знання здобувають у процесі освіти (навчання) у вищих юридичних навчальних закладах і під час практичної юридичної діяльності². Тому, на нашу думку, виключення В. В. Коваленком «галузей процесуального і матеріального права» з кола спеціальних знань є невинуватим.

Також не можна цілком погодитися із визначенням, наведеним Т. В. Сахновою. На її думку, спеціальні знання — це завжди наукові знання неправового характеру, які супроводжуються адекватними (визнаними) прикладними методиками і які використовуються для досягнення певних юридичних цілей³. Водночас у законі відсутні прямі вказівки на те, що юридичні знання не можуть бути спеціальними. Для з'ясування цього питання, на нашу думку, слід розмежовувати поняття спеціальних знань у загальному (широкому) розумінні й такі, які використовують у правозастосовній діяльності.

Загалом знання — це осягнення, розуміння дійсності нашою свідомістю, сукупність відомостей у будь-якій галузі. Своєрідною формою акумулювання знань є досвід, зі свого боку, набуте досвідом уміння — це навичка. Слово ж «спеціальний» можна тлумачити як призначений лише для чогось, що стосується окремої галузі науки, техніки, мистецтва; призначений для спеціалістів цієї галузі⁴.

Грунтовно дослідивши це питання, Ж. В. Васильєва-Шаламова зауважила, що в широкому розумінні «спеціальні знання» можна визначити як сукупність знань і навичок у будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва,

¹ Коваленко В. В. Актуальні проблеми застосування науково-технічних засобів спеціалістами при провадженні слідчих дій: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. Луганськ, 2004.

² Зинин А. М. Судебная экспертиза: учебник. Москва: Юрайт: Право и закон, 2002. С. 63.

³ Сахнова Т. В. Судебная экспертиза. Москва: Городец, 2000. С. 8.

⁴ Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. Харків: Фоліо, 2003. С. 155, 256, 437—438.

ремесла тощо, які здобуті в результаті освіти й досвіду та які може використати спеціаліст відповідної галузі ¹.

Водночас щодо спеціальних знань необхідно зазначити, що вони є не звичайною добіркою відомостей, а динамічним утворенням, яке повсякчас розвивається, якісно та кількісно збільшується, тому що досвід постійно накопичується й видозмінюється (зростає). Тому окремі вчені наголошують, що спеціальні знання — це системно-структурна характеристика теоретичних знань, практичних навичок, умінь у галузі певної науки, техніки, мистецтва й ремесла, набутих шляхом спеціальної підготовки або професійного досвіду, які не є загальнодоступними і загальновідомими та які застосовують у порядку, визначеному законом (конституційним, кримінальним процесуальним, цивільним процесуальним, адміністративним процесуальним, господарським, митним, податковим та іншими) ².

Якщо говорити про спеціальні знання, які використовують у цивільному та господарському процесі, дуже вдалим вбачається визначення, сформульоване А. О. Власовим. Учений під поняттям «спеціальні знання» об'єднує таку сукупність професійних знань, навичок і умінь, що здобута в результаті спеціального навчання й досвіду роботи, відповідає сучасному розвитку певної галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла та є достатньою для проведення експертного дослідження й надання компетентного висновку щодо питань, які цікавлять суд у конкретній справі ³.

У низці спеціальних робіт І. В. Пиріг виокремив критерії, що їх використовують під час вивчення сутності й окреслення терміна «спеціальні знання», якими слід вважати такі:

- вони не є професійними для слідчого, прокурора, слідчого судді, судді тощо;
- мають базуватися на досягненнях науки та не є загальновідомими;
- за способом здобуття їх набувають шляхом теоретичної підготовки, коли особа опановує певну інформацію, або практичної підготовки, коли особа набуває певних навичок під час заняття конкретним видом діяльності;
- загальна мета застосування спеціальних знань — сприяння розв'язанню завдань кримінального судочинства ⁴.

¹ Васильєва-Шаламова Ж. В. Застосування спеціальних знань в цивільному процесі//*Актуальні питання державотворення в Україні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24—25.04.2008). Київ: Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Юр. ф-т, 2008. С. 74.

² Селіванов А. Проблема запровадження у судовий процес правової експертизи//*Право України*. 2002. № 8. С. 32—34 ; Сорокотягина Д. А. Судебная экспертиза: учеб. пособ. Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. С. 61.

³ Власов А. А. Гражданское процессуальное право: учебник. Москва: ТК Вебли, 2003. С. 184.

⁴ Пиріг І. В. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. Київ, 2006. С. 7.

До процесуального визначення спеціальних знань обов'язково має належати їх загальнонаукове поняття як незамінна змістова основа поняття процесуального. Останнє має визначати не лише межі та форми особливого застосування цих знань у судочинстві, а й враховувати юридично значущі наслідки такого використання.

Спеціальними знаннями в господарському та цивільному судочинстві доцільно вважати не тільки професійні знання, що здобуті під час навчання, а й навички та вміння, набуті в процесі практичного застосування професійних знань у відповідній сфері людської діяльності, окремою ознакою яких є їх використання визначеними законом учасниками процесу в межах компетенції для розв'язання за певною процедурою процесуальних завдань. Таке визначення спеціальних знань максимально точно відповідає теоретичним положенням наукознавства, законодавства та практики залучення спеціальних знань до відправлення правосуддя.

Правові межі застосування спеціальних знань у цивільному та господарському процесі визначено процесуальним законом, їх суд застосовує з урахуванням принципів належності, допустимості, достовірності, достатності й вірогідності доказів для розв'язання справи. Вимоги до наведених критеріїв прописано у процесуальному законодавстві. Так, ст. 76 ГПК передбачено, що належними є докази, на підставі яких можна визначити обставини, що належать до предмета доказування; ст. 77 ЦПК зазначає, що належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування. При цьому в обох статтях наголошується, що предметом доказування є обставини, які підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи й підлягають визначенню під час ухвалення судового рішення, а суд не бере до розгляду докази, які не стосуються предмета доказування. Крім того, ст. 77 ЦПК також визначено, що сторони мають право обґрунтовувати належність конкретного доказу для підтвердження їхніх вимог або заперечень¹.

Отже, принцип належності полягає в тому, що суд може досліджувати лише ті докази, які стосуються предмета доказування. Цей принцип дає змогу правильно визначити необхідний обсяг доказового матеріалу й виключити з процесу все зайве, що не належить до предмета доказування й не потрібне для правильного розв'язання справи.

Під допустимістю доказів слід розуміти придатність доказів щодо законності джерела, методів і прийомів здобуття відповідної інформації у справі. Саме це зауважено у ст. 77 ГПК та ст. 78 ЦПК: обставини, які відповідно до законодавства слід підтвердити певними засобами доказування, не можна підтверджувати іншими засобами доказування. Наголошено, що докази, здобуті з порушенням закону, суд не приймає до розгляду.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: ...//Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2004. № 40—41, 42. Ст. 492 ; Господарський процесуальний кодекс України: ...//Там само. 1992. № 6. Ст. 56.

Достовірність — це точна відповідність визначених обставин справи фактичним обставинам, що мали місце. Уже на етапі формування предмета доказування у справі може знадобитися застосування спеціальних знань, а їх невикористання або неправильне використання призводить до судових помилок. Достовірність доказів оцінює суд. У ст. 78 ГПК акцентовано увагу на тому, що достовірними є докази, створені (здобуті) за відсутності впливу, спрямованого на формування хибного уявлення про обставини справи, які мають значення для справи. У ст. 79 ЦПК передбачено, що достовірними є докази, на підставі яких можна визначити дійсні обставини справи.

Необхідно дотримуватися певних принципів щодо забезпечення добро-якісності джерел доказової інформації та зіставленості доказів. Щодо цього ст. 80 ЦПК акцентує увагу на принципі достатності доказів у цивільному процесі та визначає, що достатніми є докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які належать до предмета доказування ¹.

Визначення фактичних обставин справи з максимально високим ступенем імовірності є чи не найголовнішим завданням сучасного судочинства. Це дасть змогу суду максимально наблизитися до розуміння сутності досліджуваного явища та буде достатнім для формування внутрішнього переконання судді під час прийняття обґрунтованого рішення, для чого вживають передбачені процесуальним законом заходи. Окреслене вище є важливим, оскільки на визначення обставин справи та їх оцінки спрямований увесь процес доказування. Господарське процесуальне законодавство запровадило принцип вірогідності доказів (ст. 79 ГПК), яким визначено, що наявність обставини, на яку сторона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, вважається доведеною, якщо докази, надані на підтвердження такої обставини, є більш вірогідними, аніж докази, надані на її спростування ². Водночас у процесуальному законодавстві зауважено, що питання про достатність чи вірогідність доказів для визначення обставин, що мають значення для справи, суд розв'язує відповідно до свого внутрішнього переконання.

Досягнення істини в умовах змагальності передбачає визначення не всіх фактичних обставин, пов'язаних з правовідносинами, які розглядає суд, а лише тих, що достатні для винесення обґрунтованого рішення у справі, чого можна досягти, правильно оцінюючи кожний наданий доказ. Саме тому окрему увагу у процесуальному законодавстві приділено оцінці доказів (див. ст. 89 ЦПК та ст. 86 ГПК). У ньому визначено, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні на-

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: ...//Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2004. № 40—41, 42. Ст. 492.

² Господарський процесуальний кодекс України: ...//Там само. 1992. № 6. Ст. 56.

явних у справі доказів. Також визначено, що жодні докази не мають для суду задалегідь визначеної сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність та вірогідність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Результати оцінки судом доказів викладають у мотивувальній частині рішення, де суд зазначає ті докази, на яких ґрунтуються його висновки. Крім того, зазначено, що суд оцінює як зібрані у справі доказам загалом, так і кожний доказ (групу однотипових доказів), що міститься у справі, мотивує відхилення або врахування кожного доказу (групи доказів)¹. Отже, незважаючи на наявність потреби у спеціальних знаннях для здобуття доказової інформації, можливим є винесення судового рішення на основі інших доказів (пояснень сторін, показань свідків, письмових і речових доказів), а не виключно на основі висновку експерта.

Підстави застосування спеціальних знань формалізовані та містять матеріально-правову й процесуальну підстави. Їх застосування потребує правильного визначення судом предмета доказування у справі й виявлення необхідності у використанні спеціальних знань обізнаних осіб. Потреба у спеціальних знаннях для здобуття доказової інформації у справі може бути підставою їх застосування у суді шляхом: визначення у процесі дослідження фактів-доказів, які іншими засобами здобути не можна (проведення експертизи); застосування спеціальних знань для надання консультацій, роз'яснень і допомоги у формулюванні питань, як виносять на розв'язання експертизи, або вчинення інших процесуальних дій.

Законодавчо не передбачено в одній чи окремих нормах закону тих положень, що можуть регламентувати діяльність носіїв спеціальних знань (наприклад, спеціаліста чи експерта) як учасників цивільного чи господарського процесу. Навпаки, у цих процесах увагу акцентовано на різних цілях залучення спеціалістів і експертів, на розбіжностях у їхніх процесуальних правах і обов'язках, а також на тому процесуальному значенні, яке мають результати застосування ними спеціальних знань.

Висновки. У статті зазначено, що, незважаючи на потребу в застосуванні у судочинстві спеціальних знань для здобуття доказової інформації у результаті проведення експертних досліджень, можливим, згідно з чинним процесуальним законодавством, є винесення рішення судом на основі інших доказів (пояснень сторін, показань свідків, письмових і речових доказів), а не виключно на основі висновку експерта.

Дослідження дозволило визначити, що спеціальними знаннями в господарському та цивільному судочинстві доцільно вважати не тільки професійні знання, здобуті під час навчання, а й навички й уміння, набуті

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: ...//Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2004. № 40—41, 42. Ст. 492 ; Господарський процесуальний кодекс України: ...//Там само. 1992. № 6. Ст. 56.

в процесі практичного застосування професійних знань у відповідній сфері людської діяльності, окремою ознакою яких є їх використання визначеними законом учасниками процесу в межах компетенції для розв'язання за певною процедурою процесуальних завдань. Вважаємо, що таке визначення спеціальних знань максимально точно відповідає теоретичним положенням наукознавства, законодавства і практики залучення спеціальних знань до відправлення правосуддя.

Зауважено, що правові межі застосування спеціальних знань у цивільному та господарському процесі визначено процесуальним законом і суд застосовує їх з урахуванням принципів належності, допустимості, достовірності, достатності (ЦПК) й вірогідності (ГПК) доказів для розв'язання справи; наведено розгорнуту характеристику цих принципів. Окрему увагу приділено тому, що підставою застосування спеціальних знань є потреба в них для здобуття доказової інформації у справі шляхом:

- визначення у процесі дослідження фактів-доказів, які іншим шляхом неможна здобути (проведення експертизи);
- застосування спеціальних знань для надання обізнаною особою консультацій, роз'яснень, допомоги у формулюванні питань, які виносять на розв'язання експертизи, або вчинення інших процесуальних дій.

References

- Bilukha, M. T. (2004). *Sudovo-bukhhalterska ekspertyza*: pidruchn. Kyiv [in Ukrainian].
- Bychkova, S. S. (2005). *Ekspertyza v tsyvilnomu protsesi Ukrainy* (Dys. kand. yuryd. nauk. 12.00.03. Kyiv. Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Halahan, V. I. (2003). *Pravovi ta kryminalistychni problemy vdoskonalennia kryminalno-protsesualnoi diialnosti (na materialakh orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy)* (Dys. doktora yuryd. nauk: 12.00.09). Kyiv [in Ukrainian].
- Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* (1992): Zakon Ukrainy vid 06.11.1991 № 1798-KhII (zi zminamy ta dopovnenniamy) Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), № 6, st. 56 [in Ukrainian].
- Ivchenko, A.O. (2003). *Thumachnyi slovnyk ukrainskoi movy*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Karpechkin, P. (2010). Shchodo mezh spetsialnykh znan pry provedenni sudovoi ekspertyzy u hospodarskomu protsesi. *Visnyk prokuratury*. № 3 (105) [in Ukrainian].
- Kovalenko, V. V. (2004). *Aktualni problemy zastosuvannia naukovy-tekhnychnykh zasobiv spetsialistamy pry provadzhenni slidchykh dii*. (Candidatede's thesis: 12.00.09). Luhansk [in Ukrainian].
- Kucher, T. M. (2012). Spivvidnoshennia vysnovkiv eksperta ta spetsialista yak zasobiv dokazuvannia v tsyvilnomu protsesi: pytannia teorii ta praktyky. *Visnyk Vyshchoi rady yustytstii*, 2 (10). [in Ukrainian].
- Lisovyi, V. V. (2012). Formy i znachennia vykorystannia spetsialnykh ekonomichnykh znan v tsyvilnomu i hospodarskomu protsesi. *Visnyk ZhDTU: Ekonomika, upravlinnia, administruvannia*. № 1 (59) ch. 2. URL: <http://ven.ztu.edu.ua/article/view/47540> (data zvernennia 25.05.2020) [in Ukrainian].

- Orlov, Ju. K. (1982). *Proizvodstvo jekspertizy v ugovnom processe*: ucheb. posobie. Moscow: VJuZI [in Russian].
- Petrova, I. A. (2016). Osoblyvosti provadzhennia sudovo-tovaroznachnykh ekspertyz u tsyvilnomu sudochynstvi. *Scientific Journal «ScienceRise»*. № 7/1(24) [in Ukrainian].
- Pyrih I. V. (2006). *Teoriia i praktyka vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni rozkradan vantazhiv na zaliznychnomu transporti*. (Extended abstract of candidate's thesis: spets. 12.00.09). Kyiv [in Ukrainian].
- Revaka, V. M. (2006). *Formy vykorystannia spetsialnykh piznan v dosudovomu provadzhenni*. (Extended abstract of candidate's thesis: spets. 12.00.09). Kharkiv [in Ukrainian].
- Sahnova, T. V. (2000). *Sudebnaja jekspertiza*. Moscow: Gorodec [in Russian].
- Selivanov, A. (2002). Problema zaprovadzhennia v sudovy protses pravovoi ekspertyzy. *Pravo Ukrainy*. № 8. [in Ukrainian].
- Semenov, V. V. (2006). *Spetsialni znannia v rozsliduvanni zlochyniv (zmist, orhanizatsiia vykorystannia)*. (Extended abstract of candidate's thesis: spets. 12.00.09) [in Ukrainian].
- Shapiro, V. S. (2018). Problemni aspekty uchasti eksperta v tsyvilnomu protsesi. *Pravovi horyzonty*. 13(26) [in Ukrainian].
- Sherstiuk, V. M. (2007). *Orhanizatsiino-pravovi ta moralno-psykholohichni zasady sudovo-ekspertnoi diialnosti*. (Dys. kand. yuryd. nauk: 12.00.09). Kharkiv [in Ukrainian].
- Simakova-Yefremian, E. B. (2004). Problemy sudovo-ekspertnoi diialnosti v normakh chynnoho zakonodavstva Ukrainy. *Pravo Ukrainy*. № 6 [in Ukrainian].
- Sorokotjagina, D. A. (2006). *Sudebnaja jekspertiza*: ucheb. posobie. Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].
- Sudova ekspertyza* (2004): normat.-pravove rehuliuвання та nauk. koment.: navch.-dovidk. posib. Uklad. Hroshevyi Yu. M., Tsymbal M. L., Simakova-Yefremian E. B. ta in. Kharkiv: Odissei [in Ukrainian].
- Treushnikov, M. K. (2005). *Sudebnye dokazatel'stva*. 4-e izd., pererab. i dop. Moscow: Gorodec [in Russian].
- Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy*: Zakon Ukrainy vid 18.03.2004. № 1618-VI (zi zminamy ta dopovnenniamy) Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2004, № 40-41, 42, st. 492 [in Ukrainian].
- Vasylieva-Shalamova, Zh. V. (2009) *Sudova ekspertyza v tsyvilnomu protsesi*. (Dys. kand. yuryd. nauk. 12.00.03) Kyiv. Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
- Vasylieva-Shalamova, Zh. V. (2008). Zastosuvannia spetsialnykh znan v tsyvilnomu protsesi. *Aktualni pytannia derzhavotvorennia v Ukraini*: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (24-25 kvit. 2008 r., m. Kyiv). Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka, Yuryd. f-t. Kyiv [in Ukrainian].
- Vlasov, A. A. (2003). *Grazhdanskoe processual'noe pravo*: uchebnik. Moscow: TK Velbi [in Russian].
- Zinin, A. M. (2002). *Sudebnaja jekspertiza*: uchebnik. Moscow: Jurajt. Pravo i zakon [in Russian].

В. Н. Фесюнин, Э. П. Курдес, Л. В. Свиридова
ПОНЯТИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ И ГРАНИЦЫ
ИХ ПРИМЕНЕНИЯ В ГРАЖДАНСКОМ
И ХОЗЯЙСТВЕННОМ ПРОЦЕССЕ

Указано, что необходимость привлечения специалистов, владеющих специальными знаниями, возникает тогда, когда у участников гражданского и хозяйственного процесса отсутствуют собственные возможности и знания, доступные методы и технические средства познания субъекта такой деятельности, навыки применения подобных средств и методов оказываются недостаточными для эффективного сбора, анализа, оценки и использования информации, установления конкретных фактов, выявления скрытых связей, свойств, признаков исследуемых объектов, выполнения других заданий. Учитывая, что содержание понятия «специальные знания» наиболее полно можно раскрыть только в контексте с элементами процесса доказывания в гражданском или хозяйственном процессе, авторы проанализировали трактовку учёными понятия «специальные знания».

Подчёркнуто, что рассмотрению, анализу и определению сути термина «специальные знания» (путём раскрытия его содержания) посвящён ряд научных работ, в том числе и диссертационных исследований, поэтому, с целью установления сущности данного понятия, в статье были изложены отдельные позиции учёных и приведена позиция авторов этого материала по данному поводу, а также приведена позиция учёных, в которой выделены критерии, используемые при изучении сущности и определения понятия «специальные знания». Правовые границы использования специальных знаний в гражданском и хозяйственном процессе определены процессуальным законом и судом с учётом правил соответствия, допустимости, достоверности и достаточности доказательств для решения гражданского дела или хозяйственного спора. Обращено внимание на то, что требования к упомянутым критериям прописаны в процессуальном законодательстве, и приведена их развёрнутая характеристика. Установлено, что основания использования специальных знаний являются формальными и включают материально-правовые и процессуальные основания, кроме того, их применение требует правильного определения судом предмета доказывания по делу и выявления необходимости в использовании специальных знаний и навыков знающих лиц. Авторы подчёркивают, что в хозяйственном и гражданском процессах внимание сосредоточено на разных целях привлечения специалистов и экспертов и, соответственно, на различиях в процессуальных правах и обязанностях, а также на процессуальном значении применения таких знаний в ходе расследования преступлений и судебного рассмотрения уголовных дел, поскольку это будет способствовать следствию или суду в сборе и исследовании доказательств.

Ключевые слова: специальные знания, гражданский процесс, хозяйственный процесс, эксперт, доказывание.

V. Fesiunin, E. Kurdes, L. Sviridova

**THE CONCEPT OF SPECIAL KNOWLEDGE
AND THE BOUNDARIES OF THEIR APPLICATION
IN CIVIL AND ECONOMIC PROCEEDINGS**

It is emphasized that the need to involve specialists who possess special knowledge appears when the participants of civil and economic proceedings lack their own capabilities and knowledge, available methods and technical means of the entity cognition of such an activity, skills in application of such means and methods are insufficient for the effective collection, analysis, evaluation and use of information, establishment of specific facts, identification of hidden links, properties, features of the studied objects, performance of other tasks. Taking into account the fact that the meaning of the term special knowledge can be most fully disclosed only in connection with the elements of the proof procedure in civil or economic proceedings, the interpretation of the concept special knowledge was analyzed by scientists.

It is emphasized that a number of scientific papers, including dissertations, is devoted to consideration, analysis, and definition of the essence of the term special knowledge through disclosing its content. Therefore, the article highlighted particular positions of scientists and authors' opinions regarding their point of view, the position of scientists in which the criteria considered that are used while studying and defining the essence of the concept special knowledge is suggested. It is stressed that the legal limits of the use of special knowledge in civil and economic proceedings are determined by the procedural law and court, taking into consideration the rules of correspondence, admissibility, reliability and sufficiency of evidence to resolve a particular civil case or commercial dispute. It is noted that the requirements for the above criteria are ensured in the procedural legislation and their detailed characteristics are given. It is established that the grounds for the use of special knowledge are formalized and include substantive and procedural grounds, in addition, their application requires the court to correctly determine the subject of proof in the case and identify the need to use special knowledge and skills of knowledgeable persons. The authors note that in economic and civil proceedings attention is focused on different purposes of involving specialists and forensic experts and, accordingly, on differences in procedural rights and responsibilities, as well as on the procedural significance of the results of such specialists' use of their special knowledge.

Keywords: special knowledge, civil proceedings, economic proceedings, forensic expert, proof.

Надійшла до редколегії 01.06.2020

Фесюнін В. М., Курдес Е. П., Свиридова Л. В. Поняття спеціальних знань і меж їх застосування у цивільному та господарському процесі//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр./редкол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків: Право, 2020. Вип. 21. С. 218—233. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2020_14.*